

ХҒТАР 17.07.21
Ғылыми мақала

DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-678X-2025-151-2-218-229>

Міржақып Дулатұлының шығармашылығы: деколониялық дискурс

А. Исмакова

Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан

(E-mail: aigul.ismakova@nu.edu.kz)

Аңдатпа. Бұл мақалада Міржақып Дулатұлы шығармашылығындағы деколониялық: әдеби және ғылыми дискурсы талданады. Зерттеу барысында автордың әдеби және ғылыми туындыларына сүйене отырып, отарлық жүйеге қарсы бағытталған саяси әлеуметтік идеялар, ұлттық тарихи сана мен тіл, дәстүрлі мәдениетті сақтау мәселелері қарастырылады. М. Дулатұлының «Оян, қазақ!», «Бақытсыз Жамал» және ғылыми еңбектеріндегі ұлт-азаттық, отарлау езгіге қарсы идеялары оның шығармашылығын деколониялық дискурстың жарқын үлгісі ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мақалада отарлық саясатқа қарсы тұру, ұлттық болмыс пен тарихи жадты қайта жаңғырту бағытындағы әдеби тәсілдер мен идеялар жүйелі түрде сарапталады. Міржақып Дулатұлының шығармалары — қазақ әдебиетіндегі деколониялық бағыттың бастауы ретінде ерекше бағаланады. М. Дулатұлы Алаш ғалымы А. Байтұрсынұлының емлесін қолдауды өзіне парызы деп санаған. М. Дулатұлы қазақ ғылымындағы шоқантанудың басында тұрған ғалым. «Тарихты білу керек» деген міндетке байланысты М. Дулатұлының «Хан Абылай». («Айқап», 1912. №12), «Қазақтың тарихы» («Қазақ», 1913. № 7; «Қазақ», 1913. № 3; «Қазақ», 22 март 1913. № 7) зерттеулерінің ғылыми деколониялық ұстанымы анық. Ғалымның бұл зерттеулері отарлық үстемдікке қарсы тұрып, ұлттық айдентиканы сақтауға, отарлық білім жүйесінің үстемдігінен арылуға сол кездің өзінде зор әсер еткен ғылыми дискурс.

Түйін сөздер: деколониялық дискурс, Міржақып Дулатұлы, ұлттық сана, отарлық жүйе, ұлттық әдебиет, «Оян, қазақ!», ұлт-азаттық ұстаным.

Түсті: 21.03.2025; Жөнделді: 31.05.2025; Мақұлданды: 20.06.2025; Онлайн қолжетімді: 25.06.2025

Қазақ әдебиеті тарихында Міржақып Дулатұлының шығармашылығы ұлттың рухани жаңғыруының, отарлық санаға қарсы бағытталған идеялардың жарқын көрінісі ретінде ерекше маңызға ие. XX ғасырдың басындағы саяси, әлеуметтік өзгерістер қазақ зиялыларының, соның ішінде Алаш қозғалысы өкілдерінің шығармашылығында терең із қалдырды. Міржақып Дулатұлы — осындай тарихи кезеңде қазақ халқының азаттығы, ұлттық сананың оянуы және мәдени тәуелсіздігі жолында күрескен қайраткер, ақын, жазушы, тарихшы.

Оның «Оян, қазақ!» атты публицистикалық туындысы мен «Бақытсыз Жамал» романы – қазақ қоғамының отарлық кезеңдегі күйін айна-қатесіз бейнелеген, ұлт азаттығы мен рухани еркіндік идеяларын көтерген көрнекті шығармалар. Бұл еңбектердің мазмұны мен көтерген мәселелері қазіргі таңда деколониялық дискурс тұрғысынан қайта зерделеуді қажет етеді.

Зерттеу мақаламыздың өзектілігі – Міржақып Дулатұлы шығармашылығындағы отарлық үстемдікке қарсылық, ұлттық болмыс пен тарихи жадты сақтау идеяларын ашып көрсету. Мақалада автордың әдеби тіл мен көркемдік құралдар арқылы жеткізген ұлт-азаттық идеологиясы, қазақ қоғамын отарлық езгіден азат етуге бағытталған ұмтылысы ғылыми тұрғыда талданады. Міржақып Дулатұлының шығармаларындағы деколониялық дискурс туралы сөз етпей тұрып, жалпы әдебиеттегі деколониялық дискурс туралы ғылыми анықтамаға тоқталып өтсек.

Әдебиеттегі деколониялық дискурс — отарлық кезеңнің идеологиялық және мәдени әсерлеріне қарсы тұратын, отарланған халықтардың өзіндік мәдениетін, тілін және дүниетанымын қайта қалпына келтіруге бағытталған әдеби және теориялық бағыт. Бұл дискурс отарлық үстемдікке қарсы тұрып, ұлттық идентивтікті нығайтуға, отарлық білім жүйесінің ықпалынан арылуға ұмтылады.

Деколониялық дискурс әдебиетте отарлық тіл мен мәдениеттің үстемдігін сынап, жергілікті тілдер мен мәдениеттердің құндылығын мойындауға шақырады. Ол отарланған халықтардың тарихы мен мәдениетін қайта жазуға, отарлық білім жүйесінің ықпалынан арылуға бағытталған. Бұл бағыт әдебиетте жаңа әдіснамалар мен теорияларды енгізуге, отарлық кезеңнің әдеби мұрасын жаңа көзқараспен қарауға мүмкіндік береді [1].

Әдебиеттегі деколониялық дискурсқа берілген ғылыми анықтамаға мұқият зер сала отырып, біз оның М. Дулатұлы шығармашылығында қалай көрініс беретіндігін өз зерттеу жұмысымыздың барысында дәлел келтірдік.

Міржақып Дулатұлының шығармашылығында деколониялық дискурс айқын көрінеді. Ол қазақ халқының отарлық кезеңдегі әлеуметтік, мәдени және саяси жағдайын сынға алып, ұлттық сана мен ұлттық бірлікті қалыптастыруға ұмтылды. Оның шығармалары отарлық үстемдікке қарсы тұрып, қазақ халқының өзіндік мәдениетін, тілін және дүниетанымын қайта қалпына келтіруге бағытталған.

Міржақып Дулатұлының шығармашылығындағы деколониялық дискурстың негізгі аспектілерін ұлтжандылық концептісі, надандыққа қарсы күрес, әйел теңдігі мәселесі, қазақ тілінің мәртебесін көтеру деп қарастырдық. Ең алдымен осы аталған аспектілердің негіздемесін ұсынсақ:

1. Ұлтжандылық концептісі: Дулатұлының шығармаларында ұлтжандылық концептісі ерекше орын алады. Ол қазақ халқының ұлттық бірлігін нығайту, ұлттық мәдениетті

сақтау және дамыту мәселелеріне үлкен мән берді. Бұл концепт оның «Оян, қазақ!» сияқты деколониялық шығармаларында айқын көрінеді.

2. Отарлауға қарсы күрес: М. Дулатұлының шығармаларында колониялыққа қарсылық, жалпы сауатсыздықтан арылу, білім мен мемлекеттік тәуелсіздікті насихаттау көрініс тапты. Ол қазақ халқының заманауи оқу-біліммен бірге азаматтық құқығының сақталуын талап етуді басты мақсат етті.

3. Әйел теңдігі мәселесі: М. Дулатұлының «Бақытсыз Жамал» романы тұңғыш рет қазақ қоғамындағы әйелдің мүшкіл жағдайын сипаттап, оның тең құқықты болуын талап етті. Бұл роман арқылы ол әйелдің қоғамдағы орнын арттыруды көздеді: ұлт Анасы деңгейінде.

4. Қазақ тілінің мемлекеттік деңгейдегі мәртебесін көтеру: М. Дулатұлы қазақ тілінің мәртебесін көтеруге, оны ғылым мен білім саласында кеңінен қолдануға ұмтылды. Оның «Есеп құралы» сияқты еңбектері қазақ тілінде жазылған алғашқы оқу құрал: ғылым дискурсы болып табылады.

Әдістеме және зерттеу әдістері

«Оян, қазақ!» деп ұлтының еңсесін көтерген Алаш ардақтысының ғылыми мұрасы қазіргі Тәуелсіз кездегі ғылымға қосылған сүбелі үлес екені айқын. Қазақ тіліндегі тұңғыш оқулық есеп құрал иесі, ұлттың тарихы, тілі мен әдебиеттануын тарихи контексте қарастырып, оның негізгі өкілдері туралы осыншама ғылыми құнды зерттеулер қалдырған Алаш ғалымы М. Дулатұлы туралы ғалымдар мен ізденушілердің зерттеулері баршылық. Бұл ретте академик Кеңес Нұрпейісов бастаған тарихшылардың еңбектері ерекше. Мәселен С.Е. Тапанова мен А.Қ. Умбетованың «М. Дулатұлының публицистикалық еңбектеріндегі ұлттық құндылықтар» атты ғылыми мақаласында Міржақып Дулатұлының публицистикалық шығармаларындағы ұлттық идеялар, адам құқықтары және қазақ баспасөзінің рөлі талданады. Аталған еңбекте: «Бүгінгі ұлттық идеямыздың негізін құрайтын үш таған: жер, тіл және білім. Ұлттық идеяның пәрменділігі - оның қалың бұқараға түсінікті, мүддесіне сай болуында. Идеяның халыққа қаншалықты жақын, әрі сенімді болуы нәтижелілігінің жоғары болуын қамтамасыз етеді», - делінеді [2, 59]. Қазіргі тәуелсіздік жағдайында да маңызын жоғалтпаған идеяның жалғасы «Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы Ғаламның тілдік бейнесі» атты ғылыми жұмысында көрініс берген іспетті. Бұл жұмыс М. Дулатұлының шығармаларындағы мәдени концептілерді зерттейді, әсіресе «ұлтжандылық», «исламдіні», «әйел теңдігі» сияқты ұғымдарды талдайды. Автордың тіл ерекшеліктері мен мәдени концептілердің жүйелік өзгешелігі қарастырылады. Оны зерттеуіндегі мына бір тұжырымнан байқауымызға болады: «М. Дулатұлының тіліндегі «ғаламның тілдік бейнесі» ұлтжандылық, дін, қиял, оқу, ғылым, өнер-білім, ана тілі, қазақ жері, татулық, азаттық, әйел теңдігі концептілерінен құрылғандай сипат алады. Басты ақынның арманы - қазақ ұлтының өнер-біліміне, оқу ғылымына қолы жетіп, терезесі тең ел дәрежесіне көтерілуі. Ақын дискурсындағы ең басты ерекшелік - осындай басқа ұлттық құндылықтарға құрылған дүниенің тілдік суреті. Әлемдік этикеттің озық үлгілерін, қазақы мінездің қаймағын бұзбай, халыққа тарату - М. Дулатұлы ғаламының тілдік бейнесінде байқалатын арманы» [3]. Автор шығармашылығының дүниетанымдық рухани бастаулары, тарихи-әлеуметтік алғышарттары, әлеуметтік-этикалық мәселелері мен ағартушылық идеялары көптеген зерттеу жұмыстарына арқау болғандығы ақиқат.

Біздің зерттеу нысанамызға алынған М. Дулатұлы шығармашылығындағы деколониялық дискурс дәл осы зерттеу жұмыстарының логикалық жалғасы іспетті. Айталық, «Міржақып Дулатов шығармашылығындағы әлеуметтік философиялық дүниетанымы» атты жұмыс М. Дулатовтың шығармашылығындағы әлеуметтік философиялық көзқарастарды зерттейді, оның дүниетанымының қалыптасуы мен әсерін талдайды.

Аталған жұмыста «М. Дулатов өз шығармашылығында бостандықтың осы болмыстың — субстанциялық негізіне үңіледі. Бұл жерде біздің бостандықтың субстанциялық негізі деп отырғанымыз — ұлттық ерік-жігер мен ар-намыс, ұлттық сана. Сондықтан болар XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының, соның ішінде, М. Дулатовтың арман-мақсаты ғасырлар бойы аяққа басылып, жаншылып келген ұлттық сезім мен сананы ояту болды», - деген ғылыми көзқарас ұсынылды [4]. Ал, Жамбыл Елемесұлы Күзембаевтың «Міржақып Дулатұлының әдеби публицистикалық мұрасы» атты диссертациялық жұмысы М. Дулатұлының әдеби публицистикалық мұрасының тақырыптық ерекшеліктері мен көркемдік құндылықтарын анықтауға бағытталған. Автор бұл жұмыста әдеби тіл ерекшелігіне ғылыми талдау жасап, тарихи контексті қарастырғандығын аңғаруға болады. «XX ғасыр басындағы қазақ әдебиетінде публицистика қазақ халқының қоғамындағы ұлт тәуелсіздігін, жер, оқу, денсаулық мәселелерін, қазақтың мәдени-рухани өмірін, дінін, тілін ашып айтып, әрі оның орындалуын талап етті. Міржақып Дулатұлының публицистикалық сарындағы шығармаларында XX ғасыр басындағы қазақ халқының қоғамдық өмірінің жағдайы суреттелген. М. Дулатұлы публицистикасы әдеби, мәдени-эстетикалық дәстүрлерге сәйкес жанрлық болмысын сақтап, XX ғасыр басындағы ұлттық әдебиетімізде қазақ халқының ұлттық сана-сезімін ояту мақсатында өз дәуірінің көкейкесті мәселелерін көтеріп, ағартушылық идеяларын насихаттаушы қызметін атқарады» [5, 13]. Осы тұжырымдардағы зерттеушілердің ғылыми түсініктемелеріне сілтеме бере отырып, біз өз зерттеу жұмысымызда М. Дулатұлының ғылыми еңбектеріндегі деколониялық дискурсты талдап көрсеттік.

Талқылау мен бақылау

М. Дулатұлы қазақ тіліндегі тұңғыш деколониялық гендерлік «Бақытсыз Жамал» романының авторы. Романның басты ұстанымы: қазақ қызы, болашақтағы ұлттың Анасы болғандықтан оның қоғамдағы орнын көтеру қажет деп санаған тұңғыш романист. Қазақ қызы күң болса, одан өзі сияқты құл ұрпақ туады деп санаған. Осыдан 100 жыл бұрын халқымыз отарланған кезде қазақ қызының жағдайын дұрыстауды Алаш ұстанымы етіп көтерген бірегей деколониялық гендерлік романда орыс саясатының озбырлығы мен ұлтты тоздырып құлдыратқан отарлаушы биліктің тетіктері айғақталған. Бұл да деколониялық дискурс.

М. Дулатұлы «Абай» мақаласына «Опат. 23.06.1904» деп ақынның өлген жылын анықтап жазған. Абайдың қайтқанына 10 жыл болу қарсаңында («Қазақ», 1914 жылы № 67 санында) жарияланған. «Қазақ әдебиетінің атасы, Хакімінде тарихта аты алтынмен жазыларлық Абай Шыңғыс тауында туып, Шыңғыс тауында алпыс жыл өмірін өткізіп, сол Шыңғыс тауында өлді» [6, 189]. Абай туралы 1904 жылы Омскіде Ахмет Байтұрсынұлынан естігені, Ә.Бөкейхан бастауымен 1909 жылы Абайдың балалары ақын кітабын бастырып, Петербордан шығарғаны сөз етілген. «Абай сынды ақынның қадірін білмеу қазақ халқының зор кемшілігін көрсетуге толық жарайды, себебі, қазақ басқа жұртпен үзеңгі

қағысып, тең халық болып жасай алмауы – тарихы, әдебиеті жоқтығынан. Тарихы, әдебиеті жоқ халықтың өмір сүруі, ұлттығын сақтап, ілгері болуы қиын. Әдебиет, тарихы жоқ халықтар басқаларға сіңісіп, жұтылып, жоқ болады» [6, 190]. Осы тұста М.Дулатұлы: Әдебиет не үшін керек, ол нені көрсетеді? деген сауалға жауап береді: «Қандай жұрттың болса да, жаны – әдебиет, жансыз тән жасамақ емес. Қайдан өрбігенін, қайдан өскенін, ата-бабалары кім болғанын, не істегенін білмеген жұртқа, бұл талас-тартыс, тар заманда арнаулы орын жоқ». Әдебиетші «Абайтану не үшін керек?» деген сауалға: «Сондықтан Абайдың аты жоғалуы, мұнан кейін де шығатын Абайлар сондай ескерусіз ұмытылу ықтималы қазақтың жоғалуымен, қазақ атты халықтың ұмытылуымен бірдей», – дейді.

1908 жылы жарық көрген «Ибраһим ибн Құнанбаев» мақаласында («Уақыт» № 383) Абайдың кім болғаны айтылған. М.Лермонтовтың «Жалғыздықта» өлеңінің қазақша аудармасын Абай қалай жасағаны, неге осы өлеңді таңдағаны сөз етілген. «Өлеңдері есіткеннің жүрегін жігерлендірерліктей табиғи болып, шығармаларының асыл негізі Лермонтовқа үндес. Мәжілісінде болған кісілердің айтуынша, тілі ләззатты, араб, парсы, түрік, қалмақ тілдерінен хабардар, тарих, география пәндерінен мағлұматы кең болып, танымды, ауқымды еді». Абай қандай адам болды? «Адамшылық ой-қиялы өте таза, ұлтжанды, елін-жерін сүйген кісі еді» [6, 31]. М.Дулатұлы таңдап алып келтірген Абай өлеңі өзіне үндес екені «Оянбай, қайран жұрт» деген сөздерден де көрініп тұр: «Қуатты оттай бұрқырап, Уәзінге салып тізілген. Жаңбырлы жайдай зырқырап, Көк бұлттан үзілген. Қайран тіл, қайран сөз, Наданға қадірсіз. Тәуекел мен батыр ой Өткір тілді найза етіп. Сайысып-ақ бақты ғой. Неше түрлі айла етіп. Оянбай қайран жұрт. Ұялмай қал жым-жырт! «Уақыт», 1908 №383 [6, 31].

М.Дулатұлы Алаш ғалымдары сияқты «асыл сөз – қазақ елінің тарихы, оның жаны туралы болу керек» деп санаған. Әдебиетші «тарихты білу керек» деген міндетке байланысты М.Дулатұлының «Хан Абылай» («Айқап», 1912. №12), «Қазақтың тарихы» («Қазақ», 1913. № 7; «Қазақ», 1913. № 3; «Қазақ», 22 март 1913. № 7) атты еңбектерінің ғылыми деколониялық ұстанымы анық.

Шоқан Уәлихановтан кейін екінші болып Абылайхан туралы мақала жазған М.Дулатұлы «Хан Абылай» мақаласында Абылай туралы деректер әдеби мәтіндермен дәлелденген: «Кеше Кенесары заманында шыққан Тобылбай бидің баласы Арыстан ақынның айтқаны да бар: Қылады Мақаржада байлар сауда. Топ бұзар батыр жігіт қалың жауда. Сұрасаң Абылайдың тұрған жері Хан болған қырық сегіз жыл Көкшетауда» [6, 48]. Қазақтың ханы Абылай ХҮІІІ ғасырда туып, Көкшетау деген жерде «қазақ жұртына 48 жыл хан болып тұрыпты» деген дерек осылай айғақталған. «Бұл күнге шейін қазақ жұртында Абылайдың анық аты-жөнін білуші кем» деп мойындаған әдебиетші ханның ата тегі, шыққан ортасы туралы сол кездегі белгілі тарихи деректерді келтірген. Төренің жас кезінде әркімнің малын баққаны, «Сабалақ» есімін не себептен алғаны айтылған. Жиырма жасар Абылайдың жылқышы болып жүргенінде қалмақтармен соғыста аты шыққан. Қазақ батырлары жеңіліп, қайтпақшы болған тұста: «Қазақтың қайтарына көзі жетіп, топтан бөлініп оңаша шығып, атынан түсіп, шүберек белбеуін құрығының басына байлап ту қылып: «Абылай, Абылай!» деп ұран шақырып, қалмақтың қамалына жалғыз өзі кірген де кеткен. Бақыт жұлдызы жанайын деп тұрған шағы! Атқан оқ, шапқан қылыштан Алла сақтап, кірген жерін есік, шыққан жерін тесік қылып, қалмақтың қамалын бұзып, жылқыны дүркіретіп қуа бастағанда, қазақтың батырлары да қайрат танып қосыла шауып, қалмақты қызыл ала қан қылып, шаш етекпен олжаға батып қайтады» [6, 50]. Абылайдың

Қызылжардағы «Абылайдың ақ үйі» қашан, қандай мақсатпен, кім салып берген? деген мәлімет те осы тұста айтылған.

Алаш ғалымы М.Дулатұлы өзі естіген тарихи тұлға туралы мағлұматты осы зерттеуінде бүгінгі ұрпақ үшін жазып кетті. Бұл ғылыми маңызды еңбек тек XX ғасырдың соңында ғана Тәуелсіз қазақ елінің ғылымына қайта оралды. Совет ғылымы бұрмалап отырған ұлт тарихының шынайы беттерін Алаш ғылымы осылай анықтап берген. М.Дулатұлы «Оян, қазақ!» ұранын тек өлеңмен ғана емес, осындай ғылыми, тарихи маңызды зерттеулерімен де айғақтап берді.

«Эсперанто тілі», «Ғабдолла Тоқаев», «Жер аудару», «Қазақ жайлы», «Қазақта муфтилік мәселесі», «Құлдар достығы», «Тірі жүк», атты мақалалары XX ғасыр басындағы деколониялық ұстаныммен: саяси-әлеуметтік, ғылым, әдебиет мәселелеріне арналғанымен құнды.

М. Дулатұлы қазақ ғылымындағы шоқантанудың басында тұрған ғалым. «Шоқан Шыңғысұлы Уәлихан (1837–1865)» атты зерттеу 1914 жыл «Қазақ» газетінің № 71, 73 сандарында жарияланған. Мақала Шоқанның қайтыс болуына 49 жыл қарсаңында жазылған. «Шоқанның кім екенін көп қазақ білмейді» деп жазылған мақала Шоқанның ата-тегі, шеше-тегі, оқуы, оның ғалымдық ісі туралы мағлұматтарға құрылған. М.Дулатұлы Потаниннің Шоқан туралы сөзін келтірген: «Орысша оқыған қазақтың ең есті, артына кітап қалдырғаны – осы Шоқан» [6, 196].

Шоқан қандай азамат болды? деген сауалға М.Дулатұлы Потанин сөзімен жауап берген: «Потанин жазады: «Шоқан өз жұртын өте сүйші еді, қолынан келсе, жақсылық қылу, қазақ халқының кемшілігі үшін қызмет ету оның бар мақсаты еді». «Мен ең әуелі қазағымды жақсы көремін, онан кейін Сібірді, онан кейін Россияны, онан кейін бүкіл адамзатты жақсы көремін. Орыс қазақты сабап жатса, мен қазаққа болысамын. Егер орысты француз сабап жатса, менің жүрегім орыс жақта», – *деуші еді Шоқан. Шоқан шешен, өткір тілді, өшіккен кісісін әзілмен, сықақпен кемітіп тастайтын еді. Шоқанның мінезінде Пушкин, Лермонтовтардың мінезін еске түсірерлік белгілер бар еді. Заманында қазақтан оқушы болса, Шоқан қазақ халқының данышпан жазушысы, қазақ әдебиетіне бірінші негіз құраушы болмақ еді, бірақ заман һәм тағдыры оны қылмады, Шоқан арманда кетті...*» [6, 203]. М.Дулатұлы Шоқантануды осылай қалыптастырып берген тұңғыш ғалым. Совет кезінде тура осы Шоқантануды Әлкей Марғұлан ғана жалғастырды. Күні бүгін қазақ ғылымында осы екі ақ шоқантанушы бар.

«Тіл құрал». Қазақ тілінің һарфі (шығарушы Ахмет Байтұрсын) «Қазақта», 1915 №93 М.Д. деген есіммен жарық көрген. Бұл кітапқа берген пікір ғана емес. Ғалымның келесі ойлары өзін жойған емес: «Қазақ тілі бай, таза, іргелі жұрт тілі деп бәріміз айтамыз... Бірақ құр «бай, таза» деумен ғана тіліміз өздігінен сақталып, әдебиетіміз өрбіп кете алар ма? Қай жұрттың болсын тілі болса да, түү басында біздікі секілді таза да, бай да болған. Бірақ оларға көрші жұрттардың сөзі қосыла-қосыла, жүре бұзылған» [6, 219].

Осы ретте М.Дулатұлы Алаш ғалымы А.Байтұрсынұлының емлесін қолдауға өзін міндетті деп санаған: «Қазақ тілін қолына қалам ұстағаннан бері шылғи қазақша жаза бастаған Байтұрсынұлы қазақ емлесін шығарды, оқу құралдарын жазды. Осы екі жылдың ішінде «Қазақ» газетасының тіл, емле туралы қылған қызметі көзге көрінерлік болды. Екі жылдың ішінде орта есеппен 250 мың дана «Қазақ» нөмірі тарады. Жаңа емлемен 15-тей кітап шықты. Бұлар 45 мың данадай бар. Осының бәрі қазақ арасына тарап жатыр. Бұл

емлені тосырқап, «түсінбейміз, оқи алмадық» деген ешкімді естігеніміз жоқ. «Қазақ» емлесін мұсылман медреселерінде, орыс школындағы шәкірттер, учительдер, мұғалімдер жабыла қабыл еткендігі былтырғы «Қазақ» нөмірлерінің көбінен көрінеді. Бұл екі жылдық ғана қызмет, иншаллаһ. Мұнан кейін артпаса, кемімес деген үміт зор» [6, 220].

«Ұлы» ма, «ов» па? «ов» туралы мақаласында («Қазақ», 1915 №121) қазақтың «ұлы», «қызы» деп жазылуы құпталған. Қолдау ретінде «Әлихан Бөкейхан», «Назипа Құлжан» мысал ретінде келтірілген [6, 238]. Үлгі ретінде М.Дулатұлы: «Төле би, Қаз дауысты Қазыбек, Едіге, Мамай, Ноғай, Жәнібек, Әйтеке есімдерін келтірген. Стамбұлдағы түріктерді тарих Қаңлы дегені, олардың салты біздікіндей, азаматтарын өз атымен атайтыны айтылған: Мұстафа Кемал. Алаш ғалымының ұстанымы анық айғақталған: *«Бізге де газет те, журнал да, кітап та, кеңсе де қазақ жұртының тіл салтына түскен оң. Біз өз жұртымыздың тіл салтына, заңына түссек, елге жылдам жақындаймыз, елге жанасқан сайын, ел ағартқан іс гүлдейді»* [6, 239]. Сондықтан деколониялық ұстаныммен: «Біздің айтайық дегеніміз, «ов»-ты орысқа қалдырып, қазақтың таза тілінің салтын қолдану керек дейміз. Бұдан былай қол қойғанда, не сөз арасында біреуді атағанда «Байтұрсынұлы Ахмет», «Дулатұлы Міржақып» деп жазу дұрыс. «ов»-ты етегіне намаз оқыған мешцандарға берейік. Еш нәрсені тесе қарап тексермей, тоқ қарынға мәз болып жүре беретін, не дінді, не білімді, не тұрмысты, не төрені сынамаған, байға, төреге еліктеген, өмірін малша өткізген адамды А.И.Герцен «мещанин» деп атаған. М. Д.» [6, 239].

М.Дулатұлы – қазақ әдебиеттану ғылымында ахметтанудың да негізін қалаған ғалым. «Ахмет Байтұрсынов» (М.Дулатов. Биографический очерк. Труды общества изучения Киргизского края. Вып. III. Оренбург, 1922) атты орысша мақала Ахмет Байтұрсынұлы 50 жасқа толу мерейтойына арналып, орыс тілінде жазылған. «Ақжол» газетінде М.О. Әуезов мақаласымен қатар басылған бұл мақала алғаш ғұмырнамалық дерегі мол зерттеу. Ахмет Байтұрсынұлының туған жері, оқу жолы, шығармашылығы, ататегі толығымен қарастырылған. Өзіміздің шенеуніктердің ақталған кезде жіберген ақауы арқасында бізді күні бүгін шатастырып келе жатқан дерек, бұл жерде дұрыс берілген. Аханның әкелерінің текті істері, өзінің жастай кедейліктен көрген тауқыметі, бірақ білім арқылы осы қасіреттен құтылуы көрсетілген. «Ахаң қандай білім алған?» деген сауалға жауап осы зерттеуде берілген. Ғылыми еңбектерімен қатар, Аханның ақындығы, аудармашылығы нақты талдаулар арқылы айқындалған.

Деколониалық ұстаным былай келтірілген: «Через всю литературную деятельность Ахмета Байтурсынова красной нитью проходят беспощадная критика и строгий анализ царской политики и протест против нее» [7, 63]. Сонымен қатар Ахмет Байтұрсынұлы ерекше дарынды көсемсөзші екені айғақталып, «Қазақ» газетін ашуы үлкен азаматтық іс ретінде анықталған. Ахмет Байтұрсынұлының кеңес кезінде де ұлты үшін бәріне көніп іс басында болуы ер азаматтық, тұлғалық қызмет ретінде бағаланған. Аханның тілтану, әдебиеттану ғылымдарының қалыптасуына себеп болғаны ерекше аталған. А.Байтұрсынұлының Крылов мысалдарын аударуы сол кездегі тілі байлаулы Алаш қайраткерлерінің қолданған амалы деп анықталған. Деколониалық мақсат ашық айтылған: «Ахмет Байтурсынов – народный поэт. Поэтическая деятельность его начинается с перевода басен Крылова на казахский язык. Как у человека, посвятившего всю свою жизнь просвещению народный массы, основная идея его высказывается и тут: как поэт-протестант, А.Байтурсынов поэзию превращает в оружие борьбы с политикой монархической России, угнетавшей

казахов. Принимаясь перевести басни Крылова, он прежде всего имеет в виду великую возможность басен для воспитания детей и взрослых. Он выбирает для перевода из Крылова такие басни, которые понятны и соответствуют казахскому духу. Если Белинский про Крылова говорил: Хотя он брал содержания некоторых своих басен из Лафонтена, но переводчиком его назвать нельзя, его исключительно русская натура все перерабатывала в русские формы и все проводила через русский дух», – то же самое мы можем сказать и в отношении А.Байтурсынова. Как у Крылова, так и у Ахмета Байтурсынова, о естественности, простоте и разговорной легкости языка тоже не приходится говорить. Ахметом переведено 40 басен Крылова, и под названием «Сорок басен» сборник выдержал уже несколько изданий» [7, 62]. А.Байтұрсынұлының ақындық әлемінің де басты деколониялық дискурсы былай суреттелген: «В своих стихотворениях А.Б. не поет о любви, о женщине, о природе, у него нет ни высокопарных слов, ни крылатых фраз. Он простым и понятным казахским языком поёт о свободе, о нации – призывая ее к просвещению, к труду и к освобождению от вековой спячки и пробуждая в каждом казахе чувства гражданства. Стихотворения А.Байтурсынова по внешней своей простоте, по внутреннему содержанию, легкости и равномерности занимают первое место в казахской литературе. У А.Байтурсынова, кроме «Сорока басен», имеется еще небольшой сборник оригинальных и переводных стихотворений под названием «Маса» и несколько не напечатанных стихов лирического характера» [7, 62].

А.Байтұрсынұлының деколониялық қызметіне келесі әділ баға берілген: «В результате научно-педагогических трудов Ахмета Байтурсынова мы имеем казахскую азбуку, фонетику, синтаксис и этимологию казахского языка, теорию словесности и историю культуры. Этим кропотливым трудом Ахмет Байтурсынов поднял казахскую словесность на высокую ступень и заложил прочный фундамент для национальной школы и родной литературы» [7, 66 б]. Мақаланың орыс тілінде жазылуы – жалпы жұртқа таныту үшін екені анық. Бүгінгі ахметтанушылар қолданып жүрген мәліметтер толығымен осы зерттеудің негізінде екені де айқын. Сондықтан ахметтанудың негізін қалап берген әдебиетші М. Дулатұлы екенін мойындауымыз керек және қажетті жерде сілтемелер беруге тиістіміз.

М.Дулатұлы «Қазақ халқының бас адамдарына» мақаласында (Азамат Алашұлы. «Айқап» 1911. №7) күні бүгін өзін жоймаған сөздер келтірілген: «Біздің әрбір ісіміздің негізі бос, өмірі қысқа. Оқығандарымыз бар – қалтасы тесік, байларымыз бар – төбесі тесік. Екеуі бір жерге желімдесе де қосылмайды» [6, 41 б]. Алашқа жаны ашыған тұлға осы екі қауымның басын қосуды меңзейді. Биік дәрежедегі жігіттеріміз бен қазақты билеп, жұрт ағасы болып келе жатқан ел ішіндегі жақсыларға айтқан сөздері бүгін де өз күшін жойған емес: «Қазақ халқын жетектеп жарық дүниеге шығарушы қаһармандарға мұқтажбыз», – дейді Алаш ғалымы. Осыдан 100 жыл бұрын айтылған бұл сөздер күні бүгін қазақ үшін қажетті.

«Оян, қазақ!» деп ұлтының еңсесін көтерген Алаш ардақтысының ғылыми мұрасы қазіргі Тәуелсіз кездегі ғылымға қосылған сүбелі үлес екені айқын. Қазақ тіліндегі тұңғыш оқулық Есеп құрал иесі, ұлттың тарихы, тілі мен әдебиеттануын тарихи контексте қарастырып, оның негізгі өкілдері туралы осыншама ғылыми құнды зерттеулер қалдырған Алаш ғалымы М.Дулатұлы қазақ тіліндегі есеп құрал математиканы қазақшалаған, қазақ тілі, әдебиеті, тарихы, көсемсөзін осыдан 100 жыл бұрын деколониялық тұрғыда қалыптастырып берген біргеі қазақтың Ғалымы.

Нәтижелер

Біз мақаламызда Міржақып Дулатұлының шығармаларында деколониялық дискурстың жүйелі көрінісі бар екендігіне дәлелдер келтіре отырып, зерттеу жүргіздік. Оның әдеби және публицистикалық туындылары отарлық үстемдікке қарсы тұру, ұлттық сана мен тарихи жадыны сақтау мәселелерін алдыңғы қатарға шығаратындығын ғылыми тұрғыда негіздедік. Бұл – автордың қазақ халқының отарлық езгіге қарсы ішкі қарсылығын идеялық-көркемдік деңгейде жеткізуге талпынысының көрінісі екендігіне басымдық таныттық. Ал, автордың «Оян, қазақ!» еңбегі – ұлттық сананы серпілтуге бағытталған саяси-публицистикалық манифест. Онда Міржақып қазақ халқының ұйқыдағы хәлін сипаттап, білімсіздік пен енжарлықтың себептерін отарлық жүйемен байланыстырады. Бұл туындыда автордың деколониялық ұстанымы нақты айқындалады: халықтың тарихи жадын оятуға, өзін-өзі тануға, ұлт ретінде тірілуге үндеу жасалады.

Автор шығармаларындағы тілдік, стильдік, поэтикалық тәсілдер де деколониялық дискурсты тереңдете түседі. Міржақып Дулатұлы қазақтың ауыз әдебиеті мен жазба дәстүрін шебер ұштастыра отырып, отарлық қысымнан туған рухани дағдарысқа қарсы әдеби қарсылық тудырады. Міржақып Дулатұлы шығармашылығы – қазіргі қазақ әдебиетіндегі деколониялық бағыттың бастау көзі ретінде маңызды. Оның идеялары тәуелсіздік кезеңіндегі әдебиетке де ықпал етті. Осы тұрғыдан алғанда, М. Дулатұлының шығармалары тарихи ғана емес, қазіргі тарих пен әдебиетті зерттеуде де өзекті жол болып табылады.

Қорытынды

Міржақып Дулатұлының шығармашылығы – қазақ әдебиетіндегі деколониялық дискурстың терең көрінісі. Оның әдеби және ғылыми еңбектері отарлық билікке қарсы тұрудың мағлұматты идеялық үлгісі ғана емес, сонымен қатар ұлттық сананы оятуға, тарих, тіл мен мәдениетті сақтауға бағытталған маңызды рухани мұра болып табылады.

«Оян, қазақ!» атты үндеуі – санасы отарланған халқына бағытталған айқын саяси әрі рухани серпіліс, ал «Бақытсыз Жамал» романы – отарлық кезеңдегі әлеуметтік теңсіздік пен ұлттық құндылықтардың жойылу қаупін бейнелейтін терең психологиялық шығарма. Бұл туындыларда автор отарлық жүйенің рухани және мәдени зардаптарына сын көзбен қарап, ұлттың ішкі қуатты әлеуетін оятуға ұмтылады.

Зерттеу барысында Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы ұлт-азаттық идеялар, тарихи жад пен ұлттық бірегейлікті қалпына келтіру жолындағы тарихи және көркемдік тәсілдер жүйелі түрде қарастырылды. Автордың шығармашылығы қазіргі әдебиеттанудағы деколониялық дискурсты зерделеуде маңызды үлгі ретінде бағалануға әбден лайық.

Осылайша, Міржақып Дулатұлы – отарлық үстемдікке қарсы күрескен қазақ зиялыларының жарқын өкілі ғана емес, сонымен қатар ұлттық әдебиеттің деколониялық бағыттағы көрнекті өкілі ретінде де ғылыми тұрғыда танылуы қажет тұлға.

Мүдделер қақтығысы

Мақала бойынша мүдделер қақтығысы жоқ.

Әдебиеттер тізімі

1. Gabelia A. Whispering Without A Body, (De)colonization of the Indigenous Language and Cultural Codes: Jorge Sanjinés from Manifestos to Third Cinema // Central Asian Journal of Art Studies. – 2023. – Том 8, № 1. – Pp. 15–29. DOI: <https://doi.org/10.47940/cajas.v8i1.634>
2. Тапанова С.Е., Умбетова А.Қ. М. Дулатұлының публицистикалық еңбектеріндегі ұлттық құндылықтар // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Журналистика сериясы. – 2023. – №1 (142). – 59–65. DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7174-2023-142-1-59-65>
3. Міржақып Дулатұлы шығармаларындағы Ғаламның тілдік бейнесі / Jospaг білім порталы [Электронды ресурс]. – 2014. – URL: https://jospaг.at.ua/publ/ylymi_zh_mystar/mirzha_up_dulat_ly_shy_armalarynda_y_alamny_tildik_bejnesi/11-1-0-190?utm_source=chatgpt.com (қаралған күні: 02.01.2025)
4. Абдикалық К., Балтабаева Н., Кожекеева Б. Трагическое в стихотворении М. Дулатова «Қайда едің?» (Где были вы?) // Научный диалог. – 2024. – №13(4). – С. 153-171. DOI: <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2024-13-4-153-171>
5. Күзембаев Ж.Е. Міржақып Дулатұлының әдеби публицистикалық мұрасы: Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. авторефераты: 10.01.02 / Күзембаев, Жамбыл Елемесұлы ... – Алматы: [Б.ж.], 2010. – 24, [6] б.
6. Міржақып Дулатұлы. Шығармалар жинағы. 5 томдық. 2-том. – Алматы: Мектеп, 2004.
7. Міржақып Дулатұлы. Шығармалар жинағы. 5 томдық. 3-том. – Алматы: Мектеп, 2004.
8. Ісімақова А. М. Қазіргі әдебиеттану: деколониялық дискурс: монография. – Алматы, 2024. – 306 б.
9. Нұрпейісұлы Қ. Өнегелі өмір / ред. басқ. Ғ. М. Мұтатов. – Алматы: Қазақ университеті, 2021. – 386 б.
10. Өскен Ә., Қамзабекұлы Д., Екіджі М. Ясауи және Абай – Алаш халқының рухани тұғыры // Керуен. – 2024. – №.4, 85-том. – Б.30–46. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-02>
11. Тоқтар Г.М., Сарсенбаева Ж.Б., Құрманбаева А.П. Алаш қаламгерлерінің шығармаларындағы тәуелсіздік идеясы және ұлттық құндылықтар мәселесі // Керуен. – 2024. – №.4, 85-том. – Б. 183-194. DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-14>

А. Исмакова

Назарбаев Университет, Астана, Казахстан

Творчество Миржакыпа Дулатулы: деколониальный дискурс

Аннотация. В данной статье анализируется проявление деколониального дискурса в творчестве Миржакыпа Дулатова. В ходе исследования, опираясь на литературные и публицистические произведения автора, рассматриваются идеи, направленные против колониальной системы, а также вопросы сохранения национального самосознания, языка и культуры. Идеи национального освобождения и духовного обновления, представленные в таких произведениях, как «Оян, қазақ!» («Пробудись, казах!»), «Несчастная Жамал» и других, позволяют рассматривать творчество М. Дулатова как яркий пример деколониального дискурса. В статье системно анализируются литературные приемы и идеи, направленные на противостояние колониальной политике и восстановление как

национальной идентичности, таки исторической памяти казахского народа. Произведения Миржакыпа Дулатова оцениваются как истоки деколониального направления в казахской литературе. М. Дулатов одним из первых поддержал правописание реформатора казахской письменности ученого Алаш А. Байтурсынова. М. Дулатов - это ученый, стоящий у истоков Шокановедения в казахской науке. Он является автором первой научной статьи о творчестве Ш.Валиханова. В научных исследованиях М. Дулатова «Хан Абылай» («Айкап», 1912. №12), «Қазақ тарихы» («Қазақ», 1913. № 7; «Қазақ», 1913. № 3; «Қазақ», 22 марта 1913. № 7) выявлена открытая деколониальная позиция ученого. Эти исследования по истории казахского народа уже в то время оказали огромное влияние на сохранение национальной айдентики, направленной против колониальной зависимости казахского народа.

Ключевые слова: деколониальный дискурс, Мыржакып Дулатов, национальное самосознание, колониальная система, национальная литература, «Оян, қазақ!», национальное освобождение.

A. Ismakova

Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

Writings of Mirzhakyp Dulatuly: decolonial discourse

Abstract. This article analyzes the manifestations of decolonial discourse in the works of Mirzhakyp Dulatuly. The research examines the ideas opposing the colonial system, issues of national identity, language, and cultural preservation, based on the author's literary and journalistic works. The concepts of national liberation and spiritual revival presented in Dulatuly's notable works, such as «Oyan, Qazaq!» and «The Unfortunate Jamal», among others, allow his creative legacy to be viewed as a vivid example of decolonial discourse. The article systematically explores literary techniques and ideas aimed at resisting colonial policies and restoring national identity and historical memory. Mirzhakyp Dulatuly's body of work is highly regarded as the foundation of the decolonial trend in Kazakh literature. M. Dulatuly considered himself obliged to support the spelling of the Alash scientist A. Baitursynov. M. Dulatuly is a scientist at the head of Shokan studies in Kazakh science. In connection with the task of knowing history, the scientific decolonial position of M. Dulatuly's research «Khan Abylai» («Aikap», 1912. No. 12), «Kazakh history» («Kazakh», 1913. No. 7; «Kazakh», 1913. No. 3; «Kazakh», March 22, 1913. No. 7) is clear. These studies of the scientist were a scientific discourse that had a great influence, even then, on the preservation of national identity, overcoming the dominance of the colonial education system, and opposing colonial domination.

Keywords: decolonial discourse, Mirzhakyp Dulatuly, national consciousness, colonial system, literature, «Oyan, Qazaq!», idea of national liberation.

References

1. Gabelia A. Whispering Without A Body, (De)colonization of the Indigenous Language and Cultural Codes: Jorge Sanjinés from Manifestos to Third Cinema. Central Asian Journal of Art Studies, 8 (1), 15–29 (2023). DOI: <https://doi.org/10.47940/cajas.v8i1.634>
2. Tapanova S., Umbetova A. M.Dulatulyнын publicistikalyk enbekterindegi ulttyk kundylyktar [National values in publicistic works of M.Dulatov]. Bulletin of L.N. Gumilyov

Eurasian National University. Journalism Series, 142(1), 59–65 (2023). DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7174-2023-142-1-59-65> [in Kazakh]

3. Myrzhaqyp Dulatuly shygarmalaryndagy Galamnyn tildik beinesy [Linguistic world view in Myrzhaqyp Dulatuly's works] [Electronic resource]. Jospar, 2014. – Available at: https://jospar.at.ua/publ/ylymi_zh_mystar/mirzha_yp_dulat_ly_shy_armalarynda_y_alamny_tildik_bejnesi/11-1-0-190?utm_source=chatgpt.com (accessed date: 02.01.2025) [in Kazakh]

4. Abdikalyk K., Baltabayeva N., Kozhekeyeva B. Tragicheskoe v stihotvorenii M. Dulatova «Қайда едің?» (Gde byli vy?) [Tragic Elements in M. Dulatov's Poem 'Qaida ediñ'? (Where Were You?)]. Nauchnyi dialog, 13(4), 153-171 (2024). DOI: <https://doi.org/10.24224/2227-1295-2024-13-4-153-171> [in Russian]

5. Kuzembayev Zh.Ye. Myrzhaqyp Dulatulynyn adebi publististikalyk murasy [Literary and journalistic heritage of Mirzhakyp Dulatuly]: abstract... thesis for Candidate of Philology. 10.01.02 / Kuzembayev, Zhambyl Yelemesuly (Almaty, 2010, 24 p) [in Kazakh]

6. Mirzhakyp Dulatuly. Shygarmalar zhinagy. 5 tomдық. 2-tom [Mirzhakyp Dulatuly. Collection of Works. In 5 volumes. Vol.2] (Mektep, Almaty, 2004). [in Kazakh]

7. Mirzhakyp Dulatuly. Shygarmalar zhinagy. 5 tomдық. 3-tom [Mirzhakyp Dulatuly. Collection of Works. In 5 volumes. Vol.3] (Mektep, Almaty, 2004) [in Kazakh]

8. Ismakova A.M. Kazirgi adebiettanu: dekoloniyalyk diskurs [Modern literary studies: decolonial discourse]: monograph (Almaty, 2024, 306 p.)

9. Nurpeisuly K. Onegeli omir [Moral life] / Ed. G. M. Mutatov (Kazakh University, Almaty, 2021, 386)

10. Osken A., Kamzabekuly D., Yekidji M. Yasauı zhane Abaj – Alash zhurtynyn ruhani tıgyry [Yassawi and Abay – the spiritual pedestal of the Alash people]. Keruen, 4(85), 30-46 (2024). DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-02>

11. Tokhtar G.M., Sarsenbaeva Zh.B., Kurmanbayeva A.P. Alash kalamgerlerinin shygarmalaryndagy tauelsizdik ideyası zhane ulttyk kundylyktar maselesi [The idea of independence in the works of Alash writers and issues of national values]. Keruen, 4(85), 183-194 (2024). DOI: <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.4-14> [in Kazakh]

Автор туралы мәлімет:

Исмакова Айгүл Серікқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан, E-mail: aigul.ismakova@nu.edu.kz, ORCID: 0009-0003-3374-0742.

Исмакова Айгуль Сериковна – доктор филологических наук, профессор, Назарбаев Университет, Астана, Казахстан, E-mail: aigul.ismakova@nu.edu.kz, ORCID: 0009-0003-3374-0742.

Ismakova Aigul Serikovna – Doctor of Philology, Professor, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan, E-mail: aigul.ismakova@nu.edu.kz, ORCID: 0009-0003-3374-0742.

Copyright: © 2025 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY NC) license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).